

УДК 177.7:502

Г. Г. Тараненко
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри суспільно-гуманітарних наук
Таврійського державного агротехнологічного університету

МЕЖІ ЛЮДСЬКОЇ ДУХОВНОСТІ: ФІЛОСОФСЬКО-ОСВІТНЯ РЕФЛЕКСІЯ

«Дослідження науки обігнали духовний розвиток.
У нас є керовані ракети і некеровані люди».
Мартін Лютер Кінг

Ще минулого століття лауреат Нобелівської премії миру Мартін Лютер Кінг звернув увагу світової спільноти на проблему втрати людиною духовності, що спричинило її «некерованість» у багатьох сферах суспільного життя, ставлячи тим самим під сумнів майбуттєвість цивілізації. Варто зазначити, що означена проблема не втратила своєї актуальності і дотепер, адже особлива увага світової спільноти до проблеми духовності зумовлена такими процесами у еволюції сучасного суспільства, як суттєве падіння рівня духовності й переважання матеріального над духовним. Стає зрозумілим, що побудова суспільства на застарілих раціонально-прагматичних засадах загрожує «поглинанням» тотальною раціональністю ціннісно-змістовних і моральних складових духовного світу особистості.

Науковці наголошують на тому, що сьогоденні глобальні цивілізаційні зміни, які приховують у собі нові небезпеки й негативні тенденції для соціуму, спонукають людство до кардинальних змін, зокрема духовного оновлення й удосконалення самої людини. У зв'язку із цим актуалізується питання щодо трансформації соціокультурних процесів та пошуку духовних засад подальшого суспільного і культурного розвитку, адже низка потрясінь у площині вищих гуманістичних цінностей та зниження значущості людської особистості й самого життя разом із перевагою насильницьких методів у суспільному житті спричинили відчуження особистості від справжньої духовності, підсилити тим самим її орієнтацію на псевдодуховні цінності. Означені процеси актуалізували необхідність дослідження феномена духовності у новому соціокультурному та освітньо-філософському контексті, обумовивши потребу вироблення стратегії виживання й прогресивного розвитку особистості у суспільстві та гармонізації її культурно-освітнього простору на духовних засадах.

Отже, обрана тема дослідження актуалізується потребою культурно-освітньої практики у сучасній філософсько-освітній рефлексії феномена духовності, форм її виявлення та необхідністю комплексного підходу до розгляду духовності з метою оптимального врахування вже наявних результатів дослідження окремих аспектів духовного життя людини і суспільства та її імплементації у культурно-освітній простір особистості. Філософсько-освітній аналіз духовності як теоретико-методологічної засади гармонізації особистості постає надзвичайно важливим та актуальним завданням у теоретичній і практичній площині, пов'язаним із процесами духовного відродження і розвитку суспільства та гармонізації культурно-освітнього простору особистості.

Проблема духовності здавна знайшла своє місце в дослідженнях науковців різноманітних напрямків філософського знання, зокрема у творах Платона, Арістотеля, Аврелія Августина, Хоми Аквінського, І. Канта, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля. Критичне переосмислення, переінтерпретацію духовності, її природи й сутності, а також аналіз її специфіки виявлення в суспільстві присвятили свої праці А. Бергсон, М. Бубер, Р. Бульман, М. Вебер, Е. Гуссерль, В. Дільтей, А. Камю, С. К'єркегор, Ф. Ніцше, Б. Рассел, П. Рікьор, Ж.-П. Сартр, П. Тейяр де Шарден, П. Тілліх, Е. Фромм, М. Гайдеггер та ін.

Досить ґрунтовний психолого-педагогічний аналіз духовності здійснили у своїх роботах Н. Автономова, Л. Віготський, О. Леонтьєв, К. Мергелідзе, С. Рубінштейн,

О. Спіркін, В. Тугарінов та ін., акцентуючи увагу на співвідношенні матеріальних і духовних явищ у культурі. Духовність як властивість людини, що визначає сенс її життя та діяльності аналізується у антропологічних доробках С. Батеніна, Л. Буєвої, Л. Когана, О. Крутової, Г. Парсонса, Г. Смірнова, А. Шомса, І. Фролова. Розглянули духовності крізь призму світогляду людини та її духовного світу у своїх роботах Є. Бабосов, Л. Дорогов, В. Орлов, Б. Сафонов, В. Немировський, І. Бойченко, Г. Бурбуліс, В. Левічева, В. Лекторський, В. Швирьов, Б. Юдін та ін.

Духовність як аксіологічна характеристика людини розглядається в роботах С. Анісімова, Н. Бажова, В. Бакірова, Є. Власової, В. Глухачова, Ю. Гранкіна, О. Золотухіної-Аболіної, А. Івіна, Н. Чавчавадзе, А. Хансікорова; як абсолютна людська цінність – у роботах Г. Батуриної, Є. Бистрицького, С. Гусева, Л. Лейкума, І. Мальковської, Р. Петросяна, В. Семенова, І. Сесюніної, Г. Тульчинського, В. Федотової, В. Філатова, Т. Хорольської; як форма суспільної свідомості – у доробках Р. Арцишевського, Л. Баткіна, С. Гатальської, А. Гуревича, Ш. Гусейнова, В. Іванова, Ю. Лотмана, В. Проппа, Б. Смагіна, С. Токарева, В. Топорова та ін.

Загалом, відзначаючи обґрунтованість і змістовність досліджень щодо проблеми духовності та особливості її виявлення і функціонування в суспільстві, варто зазначити, що розуміння категорії «духовність» сьогодні є далеким від однозначності, адже окремі важливі питання досліджуваного феномена, зокрема в площині культурно-освітнього простору особистості, залишаються поза полем уваги дослідників. Сучасну теорію і практику вже не можуть задовольнити положення про духовність, розуміння яких залежить від певного методу дослідження, світоглядної, ідеологічної чи політичної орієнтації науковця. У зв'язку із цим у філософсько-освітній думці склалася парадоксальна дилема між необхідністю гармонізувати культурно-освітній простір особистості та величезним потенціалом у цьому контексті феномена духовності.

Отже, актуальність обраного напрямку дослідження, його недостатня розробленість в аспекті гармонізації культурно-освітнього простору особистості на засадах духовності, а також теоретична та практична значущість проблеми і визначили вибір теми дослідження та мети, яка полягає у філософсько-освітньому аналізі феномена духовності як засадничого принципу гармонізації культурно-освітнього простору особистості та основи людського буття.

Варто зазначити, що серед найважливіших сфер соціогуманітарного знання проблема духовності традиційно посідає одне з пріоритетних місць, а тому заслуговує особливої уваги в процесі гармонізації культурно-освітнього простору особистості, актуалізуючи питання ідеалів, цінностей, смислових та духовних орієнтирів людини й суспільства.

Загальновідомо, що людину можна аналізувати за різними підставами, адже вона є істотою матеріально-предметною, пов'язаною із системою соціальних відносин, носієм певної культури тощо. Кожна людська грань є важливою складовою аналізу людини і саме така багатогранність людини спонукає до виділення основної якості, яка в першу чергу робить людину людиною, в якій переплетені загально-родові та унікально-індивідуальні риси. На наш погляд, саме такою фундаментально-засадничою якістю людини є духовність, як основа людини, що пояснює природу

людського буття та вказує на роль людини у соціумі, що є методологічним ключем до розуміння людини як єдності загального та індивідуального.

Духовність людини, сприяючи самоідентифікації, перетворює її на суб'єкт, і на об'єкт відносини. Таке відношення розгортається, в цілому, у двох основних напрямках: всередину – до самої себе і назовні – до соціуму. Зазначені грані відносин людини є нероздільними, адже тісно переплітаються, взаємовпливаючи одна на одну. Саме тому розвиток ставлення людини до себе неминуче проявляється в зміні її ставлення до соціуму, а розвиток останнього переломлюється, змінюючи тим самим ставлення людини до себе. Тож саме духовність людини є тим, що робить людину людиною, тим, що виділяє її зі світового універсуму.

Проте варто зазначити, що особливо важливим постає питання щодо того, як саме оцінити духовність людини в сенсі втілення, розкриття людської сутності та чи можливо визначити межі людської духовності.

Загальновідомо, що в людині завжди присутні зародки тілесного і духовного, а тому іманентне життя людини, життя людини взагалі зазвичай проходить під знаком співвідношення, взаємодії, взаємопроникнення цих двох полюсів. Виділяючи іманентні співвідношення людини, насамперед виділяють дуалізм тілесності і духовності. Кожна людина існує в собі (в себе і для себе буття) та існує у світі (буття у світі і для світу). І кожна із зазначених сторін буття – в собі і у світі – відображається в певних характеристиках людини. Так, зокрема, М. Шелер зазначає: «Людина як істота вітальна... є тупиком природи, її вінцем і одночасно найвищою концентрацією, однак, як можлива «духовна істота», вона є чимось іншим, ніж просто глухим кутом: вона є водночас світлим і прекрасним виходом із цього глухого кута, істотою, в якій першосущє починає пізнавати самого себе і осягати, розуміти і рятувати» [11, с. 93].

Дійсно, розглядаючи протиріччя тілесності і духовності, можна констатувати, що, по-суті, все людське життя проходить під знаком своєрідного протиставлення та гармонії тілесних і духовних імпульсів людини, в горизонті того, як тілесні імпульси детермінують духовні, а останні впливають на тілесні. Вказане означає, що змалювати людину в якомусь одному образі, в якійсь одній тональності є принципово неможливим, адже навіть виділення якоїсь однієї найбільш сутнісної риси людини може видатися правильним по суті, проте стати підставою серйозної методологічної помилки, адже провокуватиме спроби втиснути людину у межі лише цієї сутності. У зв'язку із цим стає зрозумілим, що характеристики людини можуть і мають бути різноманітними, адже абсолютизація будь-якої з них загрожує серйозними спотвореннями в розумінні людини.

У той же час, як зазначає Я. Бугерко, «проблему духовності дуже важко ставити і вирішувати у виключно академічній манері, оскільки предмет вивчення – цілісний і нескінченно різноманітний духовний світ людини – виростає з духовних інтуїцій, є суб'єктивним і індивідуальним, а тому не піддається вразі у вигляді наукової або метафізичної системи» [4, с. 74].

Розглядаючи духовність як процес взаємовпливу людини і світу, котрий здійснюється в їх безпосередній суб'єкт-об'єктній взаємодії, С. Франк розглядає духовне життя людини як таке, що виходить за межі об'єктивної дійсності і належить до внутрішньої реальності, яка недоступна зовнішньому об'єктивному спостереженню [7].

Визнаючи духовну складову частину особистості іманентною за природою та трансцендентною за походженням, М. Савчин акцентує увагу на тому, що духовна основа людини є її внутрішньою особою, а духовність є не продуктом культури, нав'язаним людині ззовні, а істинним еством людини, що дремає у глибинах її духу в її надсвідомому [6, с. 79].

Означену думку поділяє і Г. Шевченко, визнаючи духовність «відбиттям внутрішньої гармонії людини, натхненням душі, великої Мудрості, внутрішньої сили особистості, що вмщує в собі красу і гармонію світу, єдність думок,

почуттів і вчинків, моральні імперативи» [10, с. 5]. У той же час Г. Шевченко зазначає, що «освічена, але не вихована належним чином людина, без сформованих загальнолюдських та національних цінностей, духовності і культури є небезпечною у суспільстві» [9, с. 223].

В означеному контексті закономірним постає питання про те, коли, де і яким чином людина стає духовною, що спонукає її до формування в собі такої якості. На нашу думку, відповідь варто шукати в площині освіти, що підтверджується поглядами науковців різних сфер науки. Так, зокрема, академік І. Бех зазначає, головною метою сучасної освіти є виховання духовно зрілої особистості, для якої поняття «добро», «совість», «обов'язок» є непохитними, ставши власними ціннісними орієнтирами [3, с. 29], що забезпечить нормальний розвиток людства у майбутньому.

Великі сподівання на освіту щодо формування в молоді «грамотності щодо майбутнього» (futures literacy) покладають і члени Римського клубу, які у своїй останній доповіді «Come On!» зазначають, що сучасна освіта має ґрунтуватися на «взаємов'язаності» (адже відносини були і будуть суттю навчання), а використання інформаційних технологій буде цінним і ефективним лише за умови налагодження взаємозв'язків між людьми. Окрім цього, на думку вчених, освіта має носити ціннісний характер, базуватися на універсальних цінностях і повазі до культурних відмінностей, адже «цінності є квінтесенцією людської мудрості, що накопичується століттями» та втілюються в акценті на благополуччі всіх живих істот і світу в цілому [14].

Безперечно, освіта виконує в суспільстві важливу людинотворчу місію, формуючи у людини духовні цінності, що є джерелом гармонійної особистості, здатної адекватно оцінювати усі ризики та приймати зважені рішення. Духовна особистість здатна звільнитися від деструктивних внутрішніх потягів та зовнішнього світу, і, відповідно, має змогу відчувати себе вільною від зовнішнього світу, відкритою для нього. Саме така особистість не лише піднімається над собою як живою істотою, а й зроби́ти предметом свого пізнання все, зокрема і саму себе. У зв'язку із цим духовний розвиток є боротьбою, активністю особистості, спрямованою на досягнення духовного ідеалу. При цьому така боротьба має подвійний характер, адже є як внутрішньою (самопізнання та самовдосконалення), так і зовнішньою (вдосконалення навколишньої дійсності). І, звісно, в такому складному процесі важливе місце відводиться саме освіті.

Так, зокрема, аналізуючи духовну сутність освіти, В. Андрущенко зазначає, що сутністю людини є духовна, стрижнем її життя є духовний, а основа основ підготовки людини до життя розгортається саме завдяки формуванню духовності, чим, власне, й опікується освіта [1].

Розглядаючи духовний розвиток особистості в культурно-освітньому просторі, Х. Шапаренко звертає увагу на те, що «з одного боку, культурно-освітній простір забезпечує особистості багатство духовних інтересів, розкриття творчих здібностей, прояви найбільш важливих людських якостей. З іншого боку – духовне становлення, яке ґрунтується на ціннісно-орієнтованому погляді на життя (творчість, самобутність, самостійність, відкритість, терпимість до інших поглядів і думок), передбачає актуалізацію духовного потенціалу суспільства і можливостей самої людини» [8, с. 285].

У той же час не можна забувати про те, що духовний розвиток є двостороннім процесом, в якому духовність розвивається завдяки впливу не лише суб'єктів процесу соціалізації, а й суспільства у цілому. У зв'язку із цим, аналізуючи духовність як засадничий принцип людського буття, актуалізується питання щодо виокремлення та аналізу її основних соціальних аспектів.

Так, зокрема, варто вказати на всеосяжний характер духовності. Багатогранне духовне життя людини включає емоційно-афективні сторони, когнітивні та ціннісно-мотиваційні моменти, усвідомлені та нечітко сприйняті грані, зорієнтовані на зовнішній і внутрішній світ установки, та багато інших аспектів, рівнів та станів. Не можна оминати

і той факт, що моральні цінності, релігійні вірування, естетичні категорії, буденно-практичне знання тощо досягають саме завдяки духовності людини.

Не можна забувати й про те, що, духовність людини існує як ідеальність. «Для розуміння душі й тим паче духу, – зазначав Г. Гегель, – найважливішим є визначення ідеальності, яке полягає в тому, що ідеальність є запереченням реального, але при цьому таким, що водночас зберігається, віртуально міститься у цій ідеальності, хоча більше не існує» [5, с. 102]. Отже, духовність людини є ідеальним світом, в якому людина живе, керуючись ідеальними формами.

Важливим є й розуміння того, що духовність є внутрішнім світом людини, вона існує як інтимне життя людини, вона існує у внутрішньому спогляданні людини, розгортається в її ідеальному іманентному просторі і часі. Духовність людини є її власним Я, постає буттям, особливістю цього Я.

І, насамкінець, варто зазначити, що духовність є мірою розвитку людини, адже досить часто під духовністю розуміють ступінь розвитку в людині моральних якостей, принципів, ступінь засвоєння досягнень культури людства. Відповідно вищий рівень духовності визнається за тим індивідом, чий духовні орієнтири є глибшими і органічніше детермінують його життєдіяльність.

Отже, розглядаючи сенс значення та роль духовності, маючи на увазі, перш за все, взаємозв'язок людини і суспільства та людини і природи, можна виокремити декілька рівнів аналізу. По-перше, духовність є екзистенційним пластом людини, адже через свою духовність людина усвідомлює, сприймає, відчуває саму себе. Людина живе, діє, перетворює світ, спираючись на духовність як форму самоідентифікації [13, с. 289]. Якщо духовність як фактор самоідентифікації оцінювати в площині взаємовідносин людини і соціуму, людини і природи, то можна констатувати, що людина, передусім, виступає як суб'єкт духовного буття, а вже потім як представник етносу, класу, країни, культури тощо. Її відносини із соціумом (та природою) виростають саме з її духовності, заломлюючись у безлічі конкретних соціальних ролей.

По-друге, духовність є індивідуально-унікальною особливістю людини, адже кожна людина є неповторно індивідуальною, а неоднаковість, нерівність людей, їх неповторність проявляється вже в природній конституції кожного індивіда. Разом із тим людська неповторність проявляється не лише в природно-біологічних параметрах, вона є невимірно ширшою та багатшою, а її квінтесенцією є духовність, в якій проявляються душевні сили, потяги, настрої, змістовність розумових процесів. Більш того, можливо, саме духовність людини і є її справжньою індивідуальністю і неповторністю як така [2, с. 43].

Завдяки духовності в людині прокидаються бажання, потяги, які в значній мірі є стимулами та мотивами її життя. Адже саме завдяки духовним силам, велінням, уподобанням, ціннісним пріоритетам, прийнятим для себе еталонам, архетиповим устремлінням, ментальним уподобанням і низці інших факторів формується та система внутрішніх імперативів, що, без перебільшення, визначає життєвий вибір, життєву біографію людини [12, с. 18]. Саме тому неповторність, індивідуальність людської духовності є не зовнішнім гарантом людського життя, а її потужним внутрішнім джерелом.

Саме тому, на нашу думку, перед сучасною освітою постало важливе завдання – повернення особистості духовного виміру. Саме завдяки духовності людина здатна усвідомити свою сутність, досягнути навколишній світ та зрозуміти, що вона є особливою точкою весвіту, нерозчинною в ньому, яка існує як щось окреме й зафіксоване, тобто усвідомити себе важливим суб'єктом світотворення та світоперетворення.

Для людини духовність постає в якості головного виміру її соціальності, критерію особистості та гаранта самореалізації. В означеному контексті культурно-освітній простір

особистості потребує актуалізації духовного потенціалу та формування духовної сфери особистості, а духовний розвиток має стати відповідним пунктом та кінцевим результатом її становлення та розвитку. Саме таке власне вдосконалення, власний особистісний розквіт, що передбачає гармонійне поєднання в людині її біологічного, соціального та духовного, є важливою умовою збереження світу.

Література

1. Андрущенко В. Духовна сутність освіти. Вища школа України. 2007. 31(24). С. 5–10.
2. Бердяев Н.А. Философия свободного духа. М., 1994. 480 с.
3. Бех І.Д. Вибрані наукові праці. Виховання особистості. Том 2. Чернівці: Букрек, 2015. 640 с.
4. Бугерко Я.М. Феномен духовності у контексті філософсько-психологічних досліджень. Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. III(27). Issue: 51, 2015. С. 73.
5. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук, Т. 3. М., 1977. 471 с.
6. Савчин М.В. Духовний потенціал людини. Івано-Франківськ: Вид-во «Плай» Прикарпатського університету, 2001. 203 с.
7. Франк С.Л. Реальность и человек. Метафизика человеческого бытия. URL: <http://www.magister.msk.ru/library/philos/frank/frank006.htm>.
8. Шапаренко Х.А. Духовний розвиток особистості в культурно-освітньому просторі ВНЗ / Духовність особистості: методологія, теорія і практика. № 2(77). 2017. С. 279–289.
9. Шевченко Г.П. Одухотворений образ Людини Культури XXI століття: процес його виховання у вищій школі / Духовність особистості: методологія, теорія і практика: зб. наук. праць. Вип. 5(68). Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. С. 213–224.
10. Шевченко Г.П. Педагогіка духовності / Духовність особистості: методологія, теорія і практика: зб. наук. праць. Вип. 1. Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2004. С. 3–9.
11. Шелер М. Формы знания и образования. Человек. 1992. № 4. С. 85.
12. Эфроимсон В. Предпосылки гениальности (биосоциальные факторы повышения умственной активности). Человек. 1997. № 3. С. 15.
13. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., 1991. 527 с.
14. Weizsaecker E. Come On! Capitalism, Short-termism, Population and the Destruction of the Planet. Springer, 2018. 220 p.

Анотація

Тараненко Г. Г. Межі людської духовності: філософсько-освітня рефлексія. – Стаття.

Здійснено філософсько-освітній аналіз феномена духовності як засадничого принципу культурно-освітнього простору особистості та основи людського буття. Зазначено, що проблема духовності заслуговує особливої уваги у процесі гармонізації культурно-освітнього простору особистості, актуалізуючи питання ідеалів, цінностей, смислових та духовних орієнтирів людини й суспільства.

Акцентовано увагу на тому, що освіта виконує в суспільстві важливу людино- та духотворчу місію, формуючи в людини духовні цінності, що є джерелом гармонійної особистості, здатної адекватно оцінювати всі ризики та приймати зважені рішення. Обґрунтовано думку про те, що духовність є головним виміром людської соціальності, важливим критерієм особистості та гарантом особистісної самореалізації. У зв'язку із цим основним завданням культурно-освітнього простору визнано створення умов для актуалізації духовного потенціалу та формування духовної сфери особистості. Зазначено, що самовдосконалення та особистісний розквіт, що передбачає гармонійне поєднання у людині її біологічного, соціального та духовного, є важливою умовою збереження світу.

Ключові слова: духовність, гармонізація, культурно-освітній простір, особистість, цілісність людини.

Аннотация

Тараненко Г. Г. Границы человеческой духовности: философско-образовательная рефлексия. – Статья.

Осуществлен философско-образовательный анализ феномена духовности как основополагающего принципа культурно-образовательного пространства личности и основы человеческого бытия. Отмечено, что проблема духовности заслуживает особого внимания в процессе гармонизации культурно-образовательного пространства личности, актуализируя вопрос идеалов, ценностей, смысловых и духовных ориентиров человека и общества.

Акцентируется внимание на том, что образование выполняет в обществе важную человеко- и духовнообразовательную миссию, формируя у человека духовные ценности, которые являются источником гармоничной личности, способной адекватно оценивать все риски и принимать взвешенные решения. Обосновано мнение о том, что духовность является главным измерением человеческой социальности, важным критерием личности и гарантом личной самореализации. В связи с этим основной задачей культурно-образовательного пространства создание условий для актуализации духовного потенциала и формирования духовной сферы личности. Отмечено, что самосовершенствование и личностный расцвет, предусматривающий гармоничное сочетание в человеке биологического, социального и духовного, является важным условием сохранения мира.

Ключевые слова: духовность, гармонизация, культурно-образовательное пространство, личность, целостность человека.

Summary

Taranenko G. G. Borders of human spirituality: philosophical and educational reflection. – Article.

The philosophical and educational analysis of the phenomenon of spirituality as a fundamental principle of the cultural and educational space of the personality and the basis of human existence has been carried out. It is noted that in the process of harmonization of cultural and educational space the issue of spirituality needs special attention, because it actualizes the question of ideals, values, semantic and spiritual orientations of man and society.

It is emphasized that education performs an important humanistic and spirit-forming mission in the society, forming a person's spiritual values, which are viewed as a source of a harmonious person, able to adequately assess all risks and to make informed decisions. It is grounded that spirituality is the main dimension of human sociality, an important criterion of personality and a guarantor of personal self-realization. In this regard, it has been recognized that the main task of cultural and educational space is the creation of conditions for the actualization of spiritual potential and the formation of the personality's spiritual sphere. It is noted that self-perfection and personal development, which involve the harmonious combination of biological, social and spiritual spheres in a human being, become an important condition for the preservation of the world.

Key words: spirituality, harmonization, cultural and educational space, personality, human integrity.